

AUTOREFERATY DOKTORSKIE

OBRZĄDEK POGRZEBOWY W WIELKOPOLSCIE W OKRESIE OD MŁODSZEGO OKRESU PRZEDRZYMSKIEGO DO OKRESU WĘDRÓWEK LUDÓW (OD SCHYŁKU III W. P.N.E. DO POCZĄTKÓW VI W. N.E.)

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 30 października 2003 r.)

Celem niniejszej pracy jest przeprowadzenie szczegółowych studiów nad szeroko rozumianym zagadnieniem obrządku pogrzebowego w jego aspekcie materialnym, obowiązującego społeczności zamieszkujące tereny dzisiejszej Wielkopolski w okresie od schyłku III wieku p.n.e. do początków wieku VI n.e. Problematyka ta jest bardzo złożona i nadal niedostatecznie zanalizowana.

W trakcie kwerendy w literaturze przedmiotu natrafiono na 265 cmentarzysk, z czego do kultury przeworskiej zaliczono 188 – 70,94%, do wielbarskiej 50 – 19,53%, jastorfskiej 3 – 1,13% oraz kręgu nadłabskiego 1 – 0,37%. W pracy wykorzystano także 31 stanowisk o nieokreślonym obliczu kulturowym – 11,69% oraz 7 – 2,64%, gdzie wystąpiła więcej niż jedna kultura archeologiczna. Należy podkreślić, że w przeszło 20% cmentarzysk kultur przeworskiej i wielbarskiej istniały wątpliwości dotyczące ich faktycznej przynależności do tych ugrupowań. Ogólna liczba wszystkich zespołów grobowych wykorzystanych w pracy wyniosła 3529, z czego 2718 zaliczono do kultury przeworskiej – 77,01%, 782 do wielbarskiej – 22,15%, 1 do jastorfskiej – 0,02% i 20 do kręgu nadłabskiego – 0,56%. Wielkości te stanowią wartości minimalne; z dużym prawdopodobieństwem można domniemywać, że powinny być one większe.

Ramy chronologiczne niniejszej dysertacji zostały wyznaczone wykształceniem się, rozwojem oraz upadkiem największego na terenie Wielkopolski ugrupowania, jakim była kultura przeworska. Omawiany przedział czasowy otwierają jej najwcześniejsze zespoły grobowe znane z fazy A₁ młodszego okresu przedrzymskiego, pochodzące z dużych i dobrze rozpoznanych cmentarzysk typu Wymysłowo pow.

Gostyń czy Zadowice pow. Kalisz oraz mniejszych, jak Świerkówiec pow. Mogilno, stan. 1–2. Całość zamykają trzy zespoły pochodzące z cmentarzyska w Oszczywilku pow. Kalisz, datowane na fazę E okresu wędrówek ludów – drugą połowę V w. lub nawet około przełomu V i VI w. n.e. Można przyjąć, że analizowany w pracy odcinek czasu liczył przeszło 700 lat. Oprócz ugrupowania „przeworskiego” w omawianym okresie w Wielkopolsce wystąpiły inne kultury: we wczesnych fazach młodszego okresu przedrzymskiego – kultura jastorfska, we wczesnym i początkach późnego okresu wpływów rzymskich – kultura wielbarska, w młodszej części późnego okresu wpływów rzymskich oraz we wczesnym okresie wędrówek ludów – formacje powienienicy nadłabskiej.

Zakres przestrzenny niniejszej pracy obejmuje wyłącznie obszar Wielkopolski. Należy podkreślić, że ściśle określenie granic Wielkopolski jest dość skomplikowane, gdyż podziały historyczne oraz geograficzne nie są zsynchronizowane, a ponadto ulegały wielokrotnym przesunięciom.

Bazę materiałową dysertacji stanowiły w mniejszej części publikacje, które powstały przed drugą wojną światową oraz w większej – prace powstałe po niej. Najwcześniejsze opracowania materiałów pochodzących z cmentarzysk datowały się na koniec XIX w., kolejne pochodziły już z początku XX w. Druga wojna światowa uniemożliwiła działalność badaczy polskich w interesującym mnie zakresie. Z tego czasu pochodzą jedynie wzmianki z badań niemieckich. Po roku 1945 nastąpił zdecydowany wzrost ilościowy publikowanej bazy źródłowej dotyczącej cmentarzysk i prac związanych z zagadnieniem obrządku pogrzebowego. Okres ten uwieńczyła praca syntetyczna Teresy Grzywaczyk z 1961 r. pt. *Sposoby grzebania zmarłych w okresie późnolateńskiego i rzymskiego na terenie Wielkopolski*. W latach 70. zmalała liczba publikacji poświęconych nekropoliom, a lata 80. przyniosły załamanie się działalności wydawniczej. Pewne ożywienie w tej dziedzinie nastąpiło od początku lat 90. Gwałtowny wzrost bazy źródłowej związany był z badaniami archeologicznymi prowadzonymi na wielkich inwestycjach (gazociąg jamalski, autostrady itp.).

W rozważaniach nad obrządkiem pogrzebowym na terenie Wielkopolski w omawianym okresie pomocne są dwa źródła pisane. Pierwszym z nich jest *Germania* Tacyty, powstała w 98 r. n.e., będąca etnograficzną monografią poświęconą ludom germańskim, w której Tacyt przedstawia ich obyczaje i kulturę. Drugim źródłem jest *Edda poetycka* – zbiór staroskandynawskich pieśni o tematyce mitologicznej, pochodzących z XIII w. Jednak przeprowadzone badania językoznawcze sytuują ich genezę nawet w okresie wędrówek ludów, a jako miejsce powstania wskazują obszary Europy kontynentalnej.

Analizę obrządku pogrzebowego prowadziłem dwustopniowo, rozpoczynając od jednostek nadrzędnych, tj. cmentarzysk, osobno dla każdego z zamieszkujących tereny Wielkopolski ugrupowań. W pierwszej kolejności rozpatrzyłem chronologię ogólną, wskazującą na okres funkcjonowania poszczególnych nekropoli, intensywność ich użytkowania oraz momenty ich zakładania i porzucania. Kolejnym poruszonym zagadnieniem była kwestia lokalizacji obiektów sepulkralnych, ich wielkości oraz liczby

grobow na nich zakładanych. Następnie zanalizowałem organizację wewnętrzną przestrzeni grzebalnej nekropolii – istnienie lub brak skupień grobów. Kwestią rozpatrywaną w dalszej kolejności była obecność na cmentarzyskach obiektów o charakterze niegrobowym, pełniących funkcje rytualne. Ostatnim problemem poruszonym w odniesieniu do cmentarzysk była ich zmienność w zakresie morfologii oraz formy pochówków na nich rejestrowanych. Drugi stopień analizy dotyczył zróżnicowania wewnętrznego zespołów grobowych należących do ludności poszczególnych, wyżej wspomnianych kultur archeologicznych. Pierwszym kryterium stanowiącym podstawy podziału była konstrukcja grobu, tj. obecność lub brak nasypu w typie kurhanu oraz zaistnienie wewnątrz obiektu elementów kamiennych i drewnianych. Drugie kryterium odnosiło się do rodzajów pochówków wraz z podtypami i odmianami w ich ramach występującymi, czyli składanie w grobach zmarłych niespalonych lub skremowanych w popielnicach i bez nich, z resztą stosu ciałopalnego zdeponowaną w wypełnisku obiektu lub bez jego szczątków. Ostatnim kryterium było wyposażenie i zawartość zespołu, czyli przedmioty, w które zaopatrywany był zmarły oraz inne zarejestrowane w jamie grobu elementy ruchome. Taka procedura badawcza pozwoliła uzyskać dość klarowny obraz przemian obrzędowości pogrzebowej ludności zamieszkującej obszar Wielkopolski w czasie od młodszego okresu przedrzymskiego do okresu wędrowek ludów.

A. KULTURA JASTORFSKA

Obecność tego ugrupowania na terenie Wielkopolski miała charakter incydentalny. Nieliczne znaleziska grobowe nie pozwalają na omówienie większych struktur, jakimi są cmentarzyska. Ludność „jastorfska” zakładała i użytkowała cmentarzyska na terenie Wielkopolski w fazach A₁ i A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Okresy wcześniejsze także dostarczyły znalezisk grobowych omawianego ugrupowania, nie wchodzą one jednak w ramy czasowe niniejszej pracy. Do lokowania cmentarzysk populacje „jastorfskie” wybierały, jak się wydaje, miejsca wyniesione o podłożu piaszczystym, w bliskim sąsiedztwie cieków wodnych. Nie ma żadnych przesłanek, by podejmować próbę określenia wielkości nekropolii, liczebności grobów na nich występujących, struktury wewnętrznej oraz obecności obiektów o charakterze niegrobowym. Można natomiast domniemywać, że ludność ta użytkowała cmentarzyska ciałopalne płaskie popielnicowe (czyste lub z resztkami stosu). Popielnica była przykryta najczęściej odwróconą misą. Bardzo skromne wyposażenie składało się z pojedynczego przedmiotu żelaznego lub jego fragmentu zdeponowanego wewnątrz popielnicy. Występowały także groby jamowe z resztkami stosu. Zespoły grobowe obu podtypów zaopatrywane były w konstrukcje kamienne.

Zebrany materiał źródłowy nie upoważnia do wykazania zmienności czasowej cmentarzysk ludności kultury jastorfskiej w Wielkopolsce.

B. KULTURA PRZEWORSKA

Kultura przeworska, co należy podkreślić, charakteryzuje się najpełniejszą bazą materiałową. W młodszym okresie przedrzymskim ludność „przeworska” zakładała w Wielkopolsce cmentarzyska poczynając już od fazy A₁, wybierając wyniosłe formy terenowe o podłożu piaszczystym, ewentualnie żwirowym, położone w niewielkiej odległości od cieków wodnych. W okresie początkowym dynamika rozwoju ugrupowania „przeworskiego” była raczej niewielka, jednak rejestruje się jej stały wzrost, który w fazie następnej doprowadza do ustalenia się poziomu właściwego dla całego młodszego okresu przedrzymskiego. Synchronicznie nastąpił też wzrost powierzchni zajmowanych przez nekropolie. Razem z zaobserwowanym rozwojem przestrzennym cmentarzysk pojawiły się na nich elementy uporządkowania wewnętrznego w postaci skupień grobów o podobnej chronologii lub zawierających szczątki osób związanych pokrewieństwem. Stanowisk sepulkralnych prezentujących uporządkowaną strukturę wewnętrzną odnotowano niewiele, podobnie jak takich, gdzie odkryto obiekty o charakterze niegrobowym. Ludność kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim nie budowała kurhanów, choć nie ma w tej kwestii całkowitej pewności. Najczęstszy typ cmentarzyska stanowiły obiekty płaskie ciałopalne. W grobach rzadko występowały konstrukcje kamienne, jeszcze rzadziej drewniane. Odnotowano sporadyczne praktykowanie wypalania jam grobowych przed umieszczeniem w nich szczątków zmarłego. Groby szkieletowe stanowiły bardzo niski procent, a ich obecność należy przypisać inspiracjom płynącym spoza Wielkopolski. Wśród zespołów ciałopalnych dominowały silnie zestandaryzowane obiekty jamowe z resztą stosu; inne spotykane podtypy i odmiany grobów były nieliczne. W grobach popielnicowych najliczniej występowały naczynia cienkościenne. Sporadycznie rejestrowane było zabezpieczanie otworów popielnic odwróconymi naczyniami lub kamieniami. Zjawiskiem częstym było natomiast występowanie przepalonych kości także poza popielnicą. W śladowych ilościach spotykane były pozostałości popielnic wykonanych z surowców organicznych (drewno, skóra). Ludność kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim rzadko praktykowała groby wielopochówkowe oraz symboliczne. Z omawianego czasu znane były bardzo nieliczne przykłady grobów pozbawionych wyposażenia. Z reguły najliczniejszymi elementami inwentarzy grobowych była ceramika naczyniowa. Przedmioty nieceramiczne były spotykane znacznie rzadziej. Przeciętnie zmarli byli zaopatrywani skromnie, choć występują także groby z wyposażeniem odbiegającym zasobnością od standardu. Asortyment wytworów nieceramicznych był mało zróżnicowany. Dominowały ozdoby i części stroju oraz narzędzia, w mniejszym stopniu broń – wytwory wykonywane z reguły z żelaza; frekwencja brązu jest zdecydowanie niższa. Ludność „przeworska” zaopatrywała swoich zmarłych także w pożywienie, o czym prawdopodobnie świadczy obecność kości zwierzęcych. Odnotowano także przedmioty o domniemanym charakterze symbolicznym – bryłki rudy darniowej lub żużle żelazne. W doborze wyposażenia grobowego ludność kultury przeworskiej praktykowała zasadę *pars pro toto*, polegającą na zastępowaniu okazów kompletnych uszkodzonymi, zużytymi lub zaledwie ich fragmentami.

We wczesnym okresie wpływów rzymskich nastąpił dalszy gwałtowny wzrost liczby cmentarzysk „przeworskich” oraz grobów na nich zakładanych. Nadal rozwijały się nekropolie użytkowane w poprzednim okresie, powstała także znaczna liczba nowych. Preferencje wyboru miejsc pod nekropolie nie uległy zmianie. Na wielu stanowiskach sepulkralnych wzrosła liczba uporządkowanych struktur wewnętrznych oraz różnorodność obiektów niegrobowych. Wzbogaceniu uległy formy cmentarzysk „przeworskich” – nadal zdecydowanie dominowały nekropolie płaskie ciałopalne, ale pojawiły się także obiekty bimorficzne birtualne (z grobami kurhanowymi i płaskimi oraz pochówkami szkieletowymi i ciałopalnymi). Odnotowany został niewielki wzrost liczby konstrukcji kamiennych oraz drewnianych występujących w grobach. Równie rzadko jak w okresie poprzednim spotykane było wypalanie jam grobowych. W omawianym okresie ludność „przeworska” stosowała także prawie wyłącznie kremację swoich zmarłych. Groby szkieletowe były zjawiskiem sporadycznym. Zaobserwowano spadek częstotliwości występowania grobów jamowych z resztą stosu i wzrost popielnicowych z resztą stosu. Dostrzegalna była także większa frekwencja pozostałych odmian pochówków ciałopalnych. Odnotowany został niewielki wzrost liczebności zespołów warstwowych. Zintensyfikowało się także przykrywanie otworów popielnic odwróconymi naczyniami lub kamieniami. Natomiast praktykami nowymi, występującymi dość sporadycznie, było umieszczanie popielnic w dodatkowych naczyniach oraz odwracanie ich dnem do góry. Trwało stosowanie w rzadkich przypadkach pojemników organicznych na szczątki ciałopalne; pojawiło się ich składanie do naczyń brązowych. Na niezmiennym poziomie utrzymało się zjawisko deponowania przepalonych kości ludzkich poza popielnicą. Analogicznie do okresu wcześniejszego rejestrowane były oba typy popielnic, które obecnie pozostają w stanie równowagi ilościowej. Liczebność obiektów wielopochówkowych także nie zmieniła się. Brak było natomiast kenotafów. Odmienne przedstawiało się wyposażenie zmarłych – nie zaobserwowano grobów pozbawionych wyposażenia, co być może należy wiązać z dostrzegalnym w omawianym okresie wzrostem potencjału ludnościowego i zamożności populacji „przeworskich”. Rejestrowany był znaczny przyrost zespołów zaopatrywanych w przedmioty nieceramiczne, jak również tych, w których brak ceramiki oraz duży spadek udziału obiektów zawierających wyłącznie ceramikę. Wzrosła dość nieznacznie ogólna zasobność wyposażenia grobowych. Nadal dominującą grupę stanowiły zespoły charakteryzujące się skromnym wyposażeniem. Liczniej natomiast niż w okresie poprzednim wystąpiły obiekty *in plus* odbiegające „zamożnością” od standardu. W okresie wczesnorzymskim nastąpił znaczny wzrost asortymentu wytworów deponowanych w grobach, choć nadal dominującą kategorią przedmiotów wyposażenia były ozdoby i części stroju; deponowano więcej niż dawniej narzędzi, a mniej broni. Z częstotliwością zbliżoną do znanej z okresu poprzedniego wystąpiły w grobach kości zwierzęce, które można interpretować jako dary z pożywienia lub, w niektórych przypadkach, jako ofiary. Do grobów wkładano także przedmioty o prawdopodobnym znaczeniu symbolicznym – bryłki rudy darniowej lub żuźle żelazne. Nadal utrzymywała się przewaga żelaza jako surowca nad brązem, jednak jej skala zmniejszyła się. W porównaniu z okresem poprzednim wystąpiła też większa różnorodność surowcowa,

czego doskonałym przykładem jest pojawienie się licznych elementów wyposażenia wykonanych z dwóch różnych surowców. Zasadą nadal obowiązującą i wykazującą analogiczne, jak wcześniej natężenie było deponowanie w grobach wytworów uszkodzonych lub silnie zużytych czy tylko ich detali. Wzrósł asortyment przedmiotów palonych na stosie wraz ze zmarłym oraz intencjonalnie niszczone. Sporadycznie spotykane było wkładanie do popielnic kamieni, wbijanie w ściany lub dna jam grobowych przedmiotów z ostrymi wierzchołkami oraz występujące nieco częściej niż w okresie poprzednim deponowanie naczyń ceramicznych w pozycji dnem ku górze. Wszystkie wymienione zjawiska miały najprawdopodobniej podłoże rytualne.

Na początek późnego okresu rzymskiego przypadło zdecydowane *apogeu*m rozwoju cmentarzysk ludności kultury przeworskiej w Wielkopolsce. W fazie C₁, a zwłaszcza w ujęciu łącznym z fazą B₂/C₁, wystąpiła największa odnotowana liczba nekropolii „przeworskich”. Dynamika rozwoju grobów była nieco inna, zarejestrowano niewielki spadek liczby zespołów względem okresu wcześniejszego. Nadal prężnie rozwijały się stare cmentarzyska, powstawały też nowe, choć już mniej licznie. Preferencje w zakresie lokalizacji nekropolii pozostały niezmienione. Nie uległ zmianie poziom nasycenia cmentarzysk zorganizowanymi strukturami wewnętrznymi oraz obiektami o charakterze niegrobowym. Zmniejszyła się nieco różnorodność typologiczna stanowisk sepulkralnych, jednak nadal zdecydowanie dominowały nekropolie płaskie ciałopalne. Pewnym *novum* było pojawienie się kurhanów typu siedleńskiego, charakterystycznych dla fazy C₂ późnego okresu wpływów rzymskich. U schyłku fazy C₁ i w fazie C₂ tego okresu opuszczone zostały liczne, funkcjonujące dotąd nekropolie. Zmniejszył się, choć dość nieznacznie, udział konstrukcji kamiennych i drewnianych w grobach. Poziom niezmienny prezentowała frekwencja ciałopalenia. Śladowo występujące groby szkieletowe mogły być związane z impulsami z terenów północno-zachodnich lub południowych (Połabie, Śląsk), na co wskazuje ich morfologia. Wyrażna była tendencja spadkowa liczebności zespołów jamowych i popielnicowych z resztą stosu. Nastąpił natomiast wzrost udziału obiektów warstwowych. Nadal praktykowane było przykrywanie popielnic odwróconymi naczyniami lub kamieniami, stosowanie do pochówka naczyń z surowców organicznych oraz umieszczanie kości także poza nimi. Sporadycznie wystąpiło odwracanie popielnic dnem ku górze. W omawianym okresie nastąpił dość znaczny spadek liczby zespołów wielopochówkowych. Nie zarejestrowano, podobnie jak we wczesnym okresie wpływów rzymskich, grobów symbolicznych. Znaczne odmienności wystąpiły także w wyposażaniu zmarłych – pojawiły się, choć nielicznie, groby niewyposażone, nastąpił znaczny wzrost liczby obiektów bez ceramiki. Nadal dominowały zespoły charakteryzujące się skromnym wyposażeniem; zmalała natomiast liczba lepiej zaopatrywanych, przy niezmiennej frekwencji obiektów bardzo dobrze wyposażonych. Dominującymi kategoriami inwentarza pozostały ozdoby i części stroju oraz narzędzia. Ponownie liczniej pojawiły się elementy uzbrojenia, zwłaszcza groty włóczni. Gwałtownie zmalał udział kości zwierzęcych. Brak było pozostałości pokarmów pochodzenia niezwierzęcego. Nadal spotykane były przedmioty najprawdopodobniej o charakterze symbolicznym – żużle żelazne. W okresie „późnorzymskim” nastąpił ponowny wzrost

frekwencji w grobach przedmiotów żelaznych, kosztem spadku udziału przedmiotów brązowych. Nowością było pojawienie się okazów trimetalicznych (żelazo, brąz, srebro). Na niezmiennym poziomie pozostało deponowanie w grobach fragmentów wytworów oraz okazów silnie zużytych. Zarejestrowano niewielki spadek frekwencji przedmiotów uszkodzonych i przepalonych oraz wyraźny wzrost rytualnie niszczonych. Rzadko spotykaną praktyką pozostało wkładanie do popielnic kamieni. Zdecydowanie dominowały naczynia grubościennie nad cienkościennymi. Pojawił się również typ trzeci – okazy toczne. Nadal spotyka się wbijanie „ostrzych” przedmiotów w ściany i dna jam grobowych oraz deponowanie naczyń odwróconych dnami do góry.

W okresie wędrowek ludów odnotowano dalszy, skokowy spadek liczby nekropolii oraz obiektów grobowych. Był to efekt końcowy procesów dezintegracji kultury przeworskiej zapoczątkowanych w młodszej części okresu „późnorzymskiego”. Bardzo skąpa baza źródłowa nie pozwalała wnioskować o rozwoju przestrzennym nekropolii. Niezmienne pozostały upodobania w zakresie lokalizacji cmentarzysk. Wszystkie znane z omawianego czasu nekropolie oraz zespoły grobowe prezentowały wyłącznie typ płaski. Brak było także konstrukcji kamiennych lub drewnianych. W starszej części omawianego okresu dominowały groby ciałopalne warstwowe i jamowe z resztą stosu, w młodszej – szkieletowe. Zjawisko to było najprawdopodobniej ostatnim etapem przemian obrządku grzebalnego ludności „przeworskiej”, który dokonał się pod wpływem obcych inspiracji. Nie rejestrowano grobów pozbawionych wyposażenia. Odnotowano znaczny spadek udziałów zespołów zaopatrzonych jedynie w ceramikę oraz gwałtowny wzrost liczebności grobów wyposażonych wyłącznie w wytwory nieceramiczne. Wśród nich nadal dominowały ozdoby i części stroju oraz narzędzia. Przewaga użytkowania żelaza nad brązem zmalała. Zmniejszyła się też różnorodność surowcowa. Odnotowano znaczny spadek udziału fragmentów przedmiotów i okazów przepalonych oraz wzrost uszkodzonych. Brak było zupełnie okazów intencjonalnie niszczonych. Obserwowane zmiany jednoznacznie wskazują na destrukcję obrzędowości pogrzebowej.

C. KULTURA WIELBARSKA

Pojawienie się kultury wielbarskiej w Wielkopolsce datuje się na rozwiniętą fazę B₁ wczesnego okresu wpływów rzymskich. Od fazy B₂ nastąpił gwałtowny przyrost liczby nekropolii oraz grobów na nich zakładanych, a rozkwit omawianego ugrupowania przypadł na początki późnego okresu wpływów rzymskich (faza B₂/C₁). Jednak już w podokresie następnym (C₁) doszło do bardzo gwałtownego spadku liczby zespołów i nieco mniejszego użytkowanych cmentarzysk. Na miejsca o przeznaczeniu sepulkralnym wybierano formy wyniesione, w sąsiedztwie wody, nie zwracając szczególnej uwagi na rodzaj podłoża glebowego. Na rozwijających się dynamicznie nekropoliach wystąpiły uporządkowane struktury wewnętrzne w postaci układów i skupień grobów o identycznym typie pochówku oraz dość rzadko spotykane obiekty o charakterze niegrobowym. Najczęstszymi rodzajami cmentarzysk były stanowiska płaskie birytualne. Natomiast

zdecydowanie odmiennie przedstawiały się poszczególne elementy obrządku pogrzebowego obserwowane w grobach, które wskazują na istnienie rozgraniczenia pomiędzy materiałami z wczesnego oraz z początków późnego okresu wpływów rzymskich, co było efektem oddziaływań „przeworskiej” obrzędowości grzebalnej dostrzegalnych dopiero po upływie dłuższego czasu – w późnym okresie wpływów rzymskich.

W okresie wczesnorzymskim dominowały groby płaskie. Kurhany były bardzo nieliczne. Równie rzadko występowały mało zróżnicowane konstrukcje kamienne, natomiast znaczną liczebność wykazały kłody i trumny drewniane. Ludność „wielbarska” stosowała na dużą skalę birytualizm, jednak z przewagą ciałałpalenia. Najwyższą frekwencję prezentowała jamowa forma grobu z resztą stosu, nieco niższą popielnicowa czysta. Pozostałe spotykane są sporadycznie. W zespołach popielnicowych z resztą stosu licznie występowały przepalone kości pochówka także poza naczyniem. W materiałach „wielbarskich”, analogicznie jak w „przeworskich”, rejestrowano dwa typy popielnic, przy czym w omawianym czasie dominował typ grubościenny. Groby szkieletowe charakteryzowały się znaczną standaryzacją. Regułą była orientacja jam na linii północ–południe (z pewnymi odchyleniami) oraz wyprostowana pozycja zmarłego, na wznak, z głową skierowaną na północ. Odnotowano jednak dość liczne odstępstwa, polegające na zgięciu ręki lub nogi, skrzyżowaniu nóg lub umieszczeniu rąk pod ciałem. Układy te można tłumaczyć względami utylitarnymi lub rytualnymi. Bardzo rzadko spotykane były groby wielopochówkowe, nieco częściej symboliczne. Ludność kultury wielbarskiej wyposażała zmarłych rozmaicie: obok licznych zespołów bogatych, istniały (1/3 przypadków) pochówki całkiem pozbawione darów. Najwyższą frekwencję wykazywały obiekty zaopatrzone wyłącznie w przedmioty nieceramiczne, dużo niższą w materiał ceramiczny i nieceramiczny, bardzo nieliczną wyłącznie w ceramiczny. Najubożej zaopatrywane były groby ciałałpalne. Zespoły szkieletowe prezentowały dużą zmienność w tym zakresie, ale zawsze otrzymywały wyposażenie. Asortyment inwentarza grobowego był niewielki, a dominowały w nim ozdoby i części stroju, przy pełnym braku uzbrojenia oraz prawie całkowitej absencji narzędzi. Cechą ściśle „wielbarską” w okresie „wczesnorzymskim” była znikoma frekwencja wyrobów żelaznych i bardzo wysoka brązowych. Pozostałe surowce były wykorzystywane znacznie rzadziej niż brąz. Występowały także kombinacje dwóch i trzech metali. Dość liczny zbiór stanowiły przedmioty zachowane fragmentarycznie i uszkodzone. Wytwory przepalone były rzadsze, a intencjonalnie gięte stanowiły unikat. Ponad połowa przedmiotów wyposażenia była zachowana w całości. Z omawianego okresu znane były specyficzne zabiegi rytualne polegające na obsypywaniu niespalonych zwłok węglami drzewnymi oraz na barwieniu ochrą wewnętrznych stron przepalonych kości pochówka.

W późnym okresie wpływów rzymskich ludność kultury wielbarskiej zasadniczo stosowała groby płaskie. Kurhany występowały śladowo. Nastąpił znaczny wzrost udziału konstrukcji kamiennych i zwiększenie ich zróżnicowania morfologicznego. Spadła frekwencja kłód oraz trumien drewnianych. W dalszym ciągu praktykowany był birytualizm, ale dominacja ciałałpalenia była mniejsza. Najczęstszą odmianą grobów ciałałpalnych były obiekty popielnicowe czyste. Pozostałe podtypy i odmiany występowały

rzadziej. Wzrosła liczebność zespołów jamowych czystych, zmalała jamowych z resztą stosu oraz popielnicowych z resztą stosu. Obniżyła się liczba grobów popielnicowych z przepalonymi kośćmi występującymi poza naczyniem. Wzrosła natomiast frekwencja popielnic przykrywanych odwróconymi naczyniami lub kamieniami oraz deponowanych odwrotnie. Dość licznie pojawiły się pojemniki organiczne na szczątki kostne. W omawianym okresie nadal dominowały popielnice typu 2, jednak nastąpił duży wzrost liczby naczyń cienkościennych. Zarówno orientacja jam grobowych, jak i podstawowy układ szkieletów w grobach nie wykazały istotnych zmian. Na bardzo niskim poziomie utrzymała się liczba grobów wielopochówkowych, zmalała symbolicznych. W okresie „późnorzymskim” widoczny był wzrost liczby zespołów wyposażonych w stosunku do niewyposażonych. Bardzo gwałtownie zwiększyła się frekwencja obiektów zaopatrzonych w materiał ceramiczny i nieceramiczny, drastycznie zmalała obecność grobów nie zawierających ceramiki. Wyposażenie zmarłych było ogólnie dość skromne, choć wzrósł udział zespołów zamożniejszych. Analogicznie jak w okresie poprzednim przedstawiała się zależność wyposażenia od typu, podtypu czy odmiany grobu. Znacznemu wzrostowi uległ asortyment wytworów składanych w grobach, z nadal dostrzegalną dominacją ozdób i części stroju. Pojawiały się bardzo nieliczne elementy uzbrojenia wykonane wyłącznie z brązu; równie sporadyczne były narzędzia żelazne i zwierzęce szczątki kostne. Zmniejszył się udział przedmiotów fragmentarycznych, uszkodzonych, przepalonych czy rytualnie niszczonech. Nastąpił znaczny wzrost liczby wytworów kompletnych. Nadal częstą praktyką było deponowanie wyposażenia w naczyniu z pochówkiem. Absolutnym *novum* był bardzo rzadki zwyczaj deponowania w popielnicach kamieni. Utrzymały się także, choć z mniejszą intensywnością, unikatowe praktyki obsypywania węglami drzewnymi zwłok zmarłego oraz barwienia wewnętrznych stron przepalonych kości pochówka.

D. KRĄG NADŁABSKI

Z tym ugrupowaniem związana była jedna nekropolia zlokalizowana na stanowisku 22 w Baborowie, pow. Szamotuły. Charakteryzowała się ona niewielką dynamiką rozwoju, osiągając w efekcie niewielkie rozmiary. Została założona w fazie C₂ i funkcjonowała do początków okresu wędrówek ludów. Cmentarzysko to zostało usytuowane na piaszczystej terasie zalewowej, w bliskim sąsiedztwie cieku wodnego. Odkryto tu niewielką liczbę grobów płaskich bez konstrukcji kamiennych, zaobserwowano birytualizm, ze zdecydowaną przewagą inhumacji. Jamy grobów orientowane były po liniach: północ – południe, północny wschód – południowy zachód oraz północny zachód – południowy wschód. Zmarłych składano głowami na północ lub w kierunku zbliżonym, na wznak, ale w różnych wariantach ugięcia kończyn górnych i dolnych lub wygięcia ciała zmarłego, na prawym lub lewym boku z analogicznymi układami rąk i nóg oraz w jednym przypadku na brzuchu. We wspomnianych układach można dopatrywać się względów utylitarnych oraz rytualnych. Praktyką o podłożu symbolicznym było

intencjonalne odcinanie stóp zmarłych. Wśród grobów ciałopalnych dominowały jamowe z resztą stosu; jamowe czyste wystąpiły śladowo. Nie odnotowano zespołów popielnicowych. Występowały także groby warstwowe ze zwartym pokładem ciałopalenia, o dużych rozmiarach i niewielkiej miąższości, który powstał na poziomie zalewowym stanowiska przez narzucanie skremowanych szczątków zmarłych razem z ich wyposażeniem; był to najmłodszy element omawianej nekropolii. Znaczny udział wykazały groby dwupochówkowe o dwóch różnych formach pochówka: warstwowej ciałopalnej oraz szkieletowej. Wystąpił także pojedynczy grób symboliczny. W Baborowie odnotowano wysoką frekwencję obiektów niewyposażonych. W przypadku grobów wyposażonych najliczniej reprezentowane były zespoły zawierające wyłącznie inwentarz nieceramiczny, nieco mniej licznie ceramiczny i nieceramiczny łącznie. Najrzadziej rejestrowano tylko ceramikę, choć kategoria ta w skali ogólnej prezentowała wysoką frekwencję. Zmarli zaopatrywani byli, z nielicznymi wyjątkami, bardzo skromnie, w mało urozmaicony asortyment wytworów, wśród których dominowały ozdoby i części stroju. Brak w ogóle broni oraz kości zwierzęcych, śladowo występowały narzędzia. Groby ciałopalne były wyposażane jedynie w nielicznych przypadkach, natomiast szkieletowe przedstawiały obraz bardzo zróżnicowany, choć też raczej skromny. Najwyższy udział w inwentarzu grobowym osiągały przedmioty żelazne, znacznie przewyższając liczebność brązowych. Pozostałe surowce były odnotowywane w ilościach śladowych. Widoczny był bardzo niewielki udział okazów fragmentarycznych i uszkodzonych. Nie zarejestrowano przepalenia czy rytualnego niszczenia przedmiotów.

Podsumowując, można stwierdzić, że ludność omawianych kultur stosowała jednolite modele obrządków pogrzebowych, ale, co jest niezwykle ważne, istniała cała gama wariantów tych modeli, niekiedy właściwych nawet dla tak małych jednostek społecznych jak grupy użytkujące pojedyncze nekropolie. Odmienności lokalne były zjawiskami występującymi na pojedynczych cmentarzyskach, dostrzegalnymi zarówno w skali całego stanowiska, jak i na poszczególnych obiektach grobowych. W świetle dotychczasowych rozważań można postawić hipotezę, że omówione tu kultury archeologiczne, zwłaszcza przeworska i wielbarska, wykazują znaczną liczbę cech analogicznych, znamionujących wspólną ideę, a nie będących zapożyczeniami czy efektem wzajemnych oddziaływań, co wskazuje na ich wspólne korzenie wierzeniowe. Trudno bowiem zakładać, że omówione praktyki wykształciły się w sposób konwergentny u różnych ludów zamieszkujących oddalone przestrzennie tereny. Wydaje się zatem, że kultury te wywodzą swoją obrzędowość grzebalną ze wspólnych im pierwotnych wierzeń. Zróżnicowanie, jakie jest rejestrowane w odniesieniu do okresu wpływów rzymskich, wynika ze stopniowej dyferencjacji następującej w warunkach indywidualnego rozwoju w separacji.

Daniel Żychliński

Ośrodek Naukowo-Konserwatorski PKZ Sp. z o.o.
ul. Rubież 46, 61-612 Poznań, Poland